

**Uzun müddət bu rubrikanı aparmış mərhum professor Əziz
Əfəndizadənin xatirəsinə dərin ehtiramla**

Suallara cavab

**Akif MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.**

SUAL: Cümlə üzvlərinə görə sintaktik təhlil zamanı III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasına daxil olan söz (və ya sözlər) həmin birləşmə ilə birlikdə bir üzv sayılırmı?

K. Rzayeva, Bakı şəhəri.

CAVAB: Xeyr. Bu, praktikada geniş yayılsa da, səhvdir. Hətta “Abituriyent” jurnalının nömrələrindən birində belə birləşmələrin tərəflər arasına daxil olan sözlə birlikdə götürülməsi “təvsiyə olunur”. Deyək ki, “Bizim köhnə dostlarımız etibarlıdır” cümləsində “bizim köhnə dostlarımız” birləşməsinin bütövlükdə mübtəda hesab olunması elmi və metodik cəhətdən səhvdir. Əslində “bizim dostlarımız” - mübtədə, “köhnə” isə III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfini izah edən təyin kimi təhlil edilməlidir. Niyə?

Əvvələ, elmi qrammatika kitablarında da, məktəb dərsliklərində də göstərilir ki, III növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri bir üzv kimi götürülür. Burada da həmin söz birləşməsinin tərəfləri “bizim” və “dostlarımız”dır.

İkincisi, göründüyü kimi, araya girən sözlə - ikinci tərəf I növ təyini söz birləşməsi formasındadır: “köhnə dostlar”. Birinci növ təyinin söz birləşməsinin isə birinci tərəfinin əksər hallarda ayrı üzv sayılması məlum faktdır.

Üçüncüsü, əgər III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə aid sözü ayrı üzv kimi qəbul ediriksə, hansı məntiqə görə bunu ikinci tərəfə aid olan sözə şamil etməyə? “Qədim şəhərin sakinləri narahat idi” cümləsində III növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə (“şəhərin”) aid olan sözün (“qədim”) təyin olmasına

heç kim etiraz etmir.

Dördüncüsü, dilimizdə təktərəfli (daha doğrusu, birinci tərəfsiz) təyini söz birləşmələrinə tez-tez təsadüf edirik: “İndi də Qurban **təzə yazdığı** qoşmasını oxusun” (A. Şaiq). Cümlədə **III** növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi (özünün) işlənmir, ikinci tərəfdən əvvəl feili sifət birləşməsi işlənilib (“təzə yazdığı”). Belə halda “təzə yazdığı” birləşməsinin təyin olmasına də heç kəs etiraz etmir. Belə çıxır ki, birinci tərəfi bərpa etsək (İndi də Qurban özünün təzə yazdığı qoşmasını oxusun), təyin *sıradan* çıxır və “özünün təzə yazdığı qoşmasını” bütövlükdə tamamlıq sayılır. Ziddiyyət göz qabağındadır.

Müəyyən hallarda üçüncü növ təyini söz birləşməsinin arasına girən söz ikinci tərəfin təyini kimi yox, başqa üzv kimi işlənir:

1) “Azərbaycan Respublikasının **bolşeviklər tərəfindən** istilasını işğalçılar üçün əlverişli şəraitdə baş verdi” (M. Ə. Rəsulzadə). “Azərbaycan Respublikasının istilasını” söz birləşməsinin arasına girən “bolşeviklər tərəfindən” - tamamlıqdır.

2) “Qızın əvvəldən azarı varmış” (A. Şaiq). “Qızın azarı” birləşməsinin arasına girən “əvvəldən” sözü cümlənin zaman zərfliyidir.

SUAL: Latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında apostrof işarəsi yoxdur. Bu, o deməkdir ki, latın qrafikalı Azərbaycan yazısından da bu işarə çıxarılıb!

T. Rüstəmov, Bakı şəhəri.

CAVAB: Xeyr, müasir Azərbaycan yazısında apostrof işarəsi hələ ki, qalır. Yeni əlifbadan bu işarənin çıxarılması başqa mülahizələrlə bağlıdır. Məsələ orasındadır ki, apostrof, hərfi işarə yox, qrafik (orfoqrafik) işarədir. Əlifba isə “hərflərin müəyyən sıra ilə düzülüşünə deyilir”. Müasir Azərbaycan yazısında apostrof işarəsi defis işarəsi kimidir; defis kimi apostrof işarəsi də qrafik vəzifə daşıyır. Deməli, hər ikisi yazı qaydaları ilə bağlı əlifbada yox, yazı qaydalarında öz əksini tapmalıdır.

Vaxtilə apostrofun əlifbada öz əksini tapması onun tarixi ilə bağlıdır. 1930-cu illərdə əski əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçərkən apostrof ərəb

əlifbasındakı “ayn” hərfinin qarşılığı kimi qəbul edilir. “Beləliklə, aydın olur ki, əslində, ərəb dilindən alınma sözlərdən bir qisminin yazılışında azərbaycancalaşmış çalarlığı fonetik prinsipdə, qismən əslinə uyğunluğu tarixi-ənənəvi prinsipdə qurmaq üçün apostrof işarəsi yeni Azərbaycan əlifbasının qrafik tərkibinə daxil edilir” (Ə.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dili”, 1972, səh. 279). Deməli, o vaxtlar “ayn” hərfinin qarşılığıdır deyə əlifbaya daxil edilmiş, latından 40-cı illərdə kirilə keçəndə “ənənə” gözlənilmiş və bu “səhv” son əlifbada düzəldilərək hərflərin sırasından çıxarılmışdır.

Hazırda qüvvədə olan orfoqrafiya qaydalarında sözlərin apostrofla yazılışı öz əksini tapıb. Orta məktəblər üçün son Azərbaycan dili dərslik və proqramlarına əsasən də apostroflu sözlərin yazılış qaydaları şagirdlərə öyrədilir (“Bəzi saitlərin uzun tələffüzü”, “Heca” mövzularında). Deməli, şagird yazılarında apostrofla bağlı yol verilən xətlər kobud orfoqrafik səhvlər kimi nəzərə alınmalıdır.

Məlumdur ki, orfoqrafiya qaydalarında edilən dəyişiklik və ümumiyyətlə, orfoqrafiya qaydaları başqa linqvistik normalardan fərqli olaraq ictimaiyyətin və mütəxəssislərin müzakirəsindən keçdikdən sonra hökumət tərəfindən təsdiq olunur və bundan sonra həmin qaydalara əməl etmək məcburi sayılır. Çoxdandır ki, apostrofla bağlı müzakirələr gedir. Bu işarənin Azərbaycan yazısında saxlanmasının da, ləğv edilməsinin də tərəfdarları var. Nə qədər ki bu müzakirələr yekunlaşdırılaraq hökumət tərəfindən təsdiq olunmayıb, köhnə qaydaya əməl edərək bir qisim sözləri apostrof işarəsi ilə yazmalıyıq.

SUAL: “Müəllimin danışması” birləşməsinin birinci tərəfində hal, ikinci tərəfində isə mənsubiyyət şəkilçisi var. Buna əsaslanaraq bu tipli birləşmələri təyini söz birləşmələri hesab etmək olarmı?

Ə. Abışov, Lerik rayonu.

CAVAB: Xeyr, olmaz. Çünki elmi və məktəb qrammatikalarında açıq-aydın göstərilir ki, sərbəst birləşmələrin növü əsas tərəfin (adətən, ikinci tərəfin) hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması ilə müəyyənləşdirilir. Təyini söz birləşmələri ismi birləşmələrin ən çox yayılan növləridir. İsmi birləşmələr isə elə birləşmələrdir ki, əsas tərəf adlarla ifadə olunur. “Müəllimin danışması” birləşməsində isə əsas tərəf

məsdərlə ifadə olunub, deməli feili birləşmədir.

SUAL: Durğu işarələrindən bəziləri həm də orfoqrafik vəzifə daşıyır. Həmin işarələr hansılardır və nə vaxt onlarla bağlı yol verilən səhvlər orfoqrafik səhvlər sayılmalıdır?

S. Məmmədova, Bakı şəhəri.

CAVAB: Durğu işarələrindən nöqtə, tire və dırnaq müəyyən məqamlarda orfoqrafik vəzifə daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Sadalama məqamında işlədilən sıra saylarından sonra qoyulan nöqtə işarəsi. Məsələn: “İsmi quruluşca üç növü var: 1. Sadə isimlər. 2. Düzəltmə isimlər. 3. Mürəkkəb isimlər”.

2) Qısaltmalarda işlədilən nöqtə işarəsi. Məsələn: və s., M.F.Axundov, prof., akad. kimi qısaltmalar.

Məlumdur ki, sıra saylarında və mürəkkəb adların ixtisarında nöqtə işarəsinin işlədilməsi orta məktəbdə (V sinifdə) öyrədilir və ona görə də bu tipli səhvlər kobud orfoqrafik səhvlər sayılmalıdır.

Tire isə aşağıdakı hallarda orfoqrafik işarədir:

1) Şəxs bildirən iki xüsusi isim yanaşı işləndikdə: M.Ə.Rəsulzadə - Atatürk ideyaları və s.

2) Hədd, məsafə bildirən iki coğrafi ad yanaşı işləndikdə: Bakı - Naxçıvan qatarı.

3) Vaxt bildirən qoşa sözlərin arasında: 70-80-ci illər, XIX-XX əsrlər və s.

Bu qaydalar orta məktəbdə tədris edilmədiyindən şagirdlər üçün “nəzərə alınmayan səhv” sayılır.

Dırnaq işarəsinin orfoqrafik vəzifələri isə bunlardır:

1) Orden, medal və fəxri adların dırnaqla yazılması: “İstiqlal” ordeni, “Əməkə fərqlənməyə görə” *medalı*, “Qəhrəman ana” fəxri adı və s.

2) Əsər, kinoteatr, qəzet, jurnal nəşriyyat, kafe və s. adlarının dırnaqda yazılması: “Mehman” povesti, “Azadlıq” qəzeti, “Azərbaycan” jurnalı, “Mütərcim” nəşriyyatı, “Şuşa” kafesi və s.

Dırnaq işarəsi ilə bağlı bu qaydalar orta məktəbdə öyrədildiyindən orfoqrafik

səhvlər kimi nəzərə alınmalıdır.

(“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 1998, №2)